

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ДРУГИЙ МОДЕРН: ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПРОВЕДЕННЯ
КОРДОНІВ
(ОСОБИСТІТЬ, СОЦІАЛЬНА ГРУПА, СУСПІЛЬСТВО)»**

УДК 316.27 : 303.094.4

І. Ф. Кононов

**КОНЦЕПЦІЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ІДЕНТИЧНОСТІ В
ПСИХОАНАЛІЗІ: ЗІГМУНД ФРОЙД ТА ЕРІК ЕРІКСОН**

Чому зараз важливо вивчати ідентичності? Проблема ідентичностей та ідентифікацій у світовій і вітчизняній соціологічній літературі переважно обговорюється в алармістському тоні. Перехід від Першого до Другого модерну, який Зигмунт Бауман визначив як зсув від «важкого» до «легкого» капіталізму [1, с. 62 – 67], є концептом, що, окрім усього іншого, покликаний пояснити і вектор змін людських ідентичностей. Він пов'язаний з множинністю ідентифікацій, жодна з яких не є надійною, тривалою і глибокою. Люди, функціонально пов'язані з суспільними інститутами та групами, і ситуацією відправляються в одну спільну позицію – споживачів. Але ця спільна позиція не може продукувати стійких форм взаємодії. Як пише З. Бауман, «...життя, організоване навколо споживання, має обходитися без норм: воно спрямовується спокусами, плинними бажаннями, що постійно виникають, а не нормативною регуляцією» [1, с. 84]. Парадоксальність цього становища полягає в тому, що відповідальність за свою ідентичність, як і за життєвий успіх, елітні групи сучасних суспільств покладають на пересічного індивіда.

У цій перспективі ідентичність розглядається лише як результат індивідуального вибору, як свідоме співвіднесення індивіда з різними суспільними позиціями. Цій об'єктивній мисленнєвій формі Геннадій Коржов надав форму соціологічної максими: «Рефлексивність процесу ідентифікації, власна відповідальність індивідуума за конструювання цілісного відчуття ідентичності, створення власного життєвого проекту» [2, с. 64]. Але індивід з таким завданням впоратися не здатен. Знову пошлюся на слова З. Баумана: «...Існує широкий і зростаючий розрив між суспільним становищем людей де-юре і їх можливостями стати індивідами де-факто, тобто управляти своєю долею і обирати варіанти, яких вони дійсно бажають» [1, с. 47]. Це і кидає сучасного індивіда від відчуття себе як абсолютно суверенної особистості до пошуку ним примордіальних зв'язків, які б давали стійку і надійну приналежність до групи (націоналізм, расизм і т. д.).

Зміни в досліджуваній царині ускладнюються процесом глобалізації, яка зіштовхує між собою ціннісні системи, що сформувалися в різних цивілізаціях. Російський вчений Володимир Лапкін своєрідно використовує ідеї Е. Еріксона, пишучи: «Криза іманентна природі феномену ідентичності» [3, с. 18]. На його думку, «зниження інтенсивності самоідентифікації індивідів зі своїми традиційними *великими спільнотами* (від держави до конфесії або структур спорідненості) означає зростання відчуженості від колишніх «органічних» соціальних ролей і формування запиту на інші рольові патерни. Диференціація *соціальних ідентифікацій* виступає сьогодні потужним інструментом від'єднання одних груп від інших. В результаті конструюються інші спільноти, які використовують тепер вже нетрадиційні механізми інтеграції, що вимагають від індивіда не цілісної, а лише часткової участі. Мірою розпаду синкретичних форм ідентифікації ці процеси від'єднання (атомізації), що роз'їдають суспільство, перетворюють саму природу сучасного індивіда (що розглядається як складовий елемент цілісного соціального суб'єкта)» [3, с. 19].

Як бачимо, для уваги до проблеми ідентичності сучасні суспільні процеси дають більше ніж достатньо підстав. Але ці зсуви ведуть і до втрати концептом ідентичності / ідентифікації змістовності. Вона втрачає теоретичне обґрунтування і все більше спирається на здоровий глузд.

Це примушує звернутися до витоків концепції ідентичності. Вони своїм джерелом мають психоаналіз Зигмунда Фрейда. До речі, те, що сучасним автором здається характеристикою моменту, відмічалось вже ним. Наведу досить довгу, але промовисту цитату з праці «Психологія мас і аналіз людського Я»: «Якщо розглядати життя окремої людини нашого часу, використовуючи описи масової психології, що доповнюють один одного, то з огляду на велику кількість ускладнень можна втратити мужність і не зважитись на узагальнюючий виклад. Кожна окрема людина є складовою частиною багатьох мас, вона з різних сторін пов'язана ідентифікацією і створила свій Я-ідеал за різними зразками. Таким чином, окрема людина – учасниця багатьох масових душ: своєї раси, свого стану, церковної громади, державності і т. д. – і понад це може піднятися до частинки самостійності і оригінальності» [4, с. 333 – 334]. Схожість наведеної думки з висновками сучасними авторів не може не вражати. Але ці висновки З. Фрейда базувалися на іншому теоретичному ґрунті.

Сказане робить актуальною реконструкції теоретичних джерел концепції ідентичності в психоаналізі. Це і буде *метою нашої розвідки*. При цьому я обмежуся тільки творами З. Фрейда та Е. Еріксона.

Ідентифікація та ідентичність у творах Зигмунда Фрейда

Визнання пріоритету З. Фрейда в дослідженнях ідентифікації та ідентичності є загальним місцем в сучасній науці. Стереотип, що склався, добре передає Вадим Палагута: «Якщо ж згадати історію застосування терміну “ідентифікація”, то вперше даний термін використав З. Фрейд – винятково як психоаналітичний концепт, в якому в латентній формі і містилася функціональність “ідентичності” як такої. Необхідно відмітити, що для ортодоксального психоаналізу поняття “ідентифікація” є хоча і важливим, але не ключовим концептом і не отримало подальшої концептуальної розробки в наступних напрямках психоаналізу, в силу акценту у самого З. Фрейда на афективно-емоційній сфері ідентифікації¹. Тільки у Е. Еріксона даний концепт має застосування і суттєво переглядається, доповнюючись поняттям “ідентичність”: «Психологічна ідентичність розвивається з поступової інтеграції усіх ідентичностей»², тобто в ній завжди присутні декілька елементів і вона характеризується цілим рядом параметрів. Мало того, Е. Еріксон, співвідносячи ці поняття, виходив з припущення, що базисним все ж є концепт “ідентичність”, і що його використання полягає в безперервному синтезі ідентифікацій, як у випадку з окремими людьми, так і з соціальними групами» [5, с. 69]. Стереотип завжди спрощує реальний процес. Але, виступаючи об'єктом критики, він допоможе нам в реконструкції поглядів засновника психоаналізу на досліджувану проблематику.

Почну з того, що З. Фрейд розглядав психоаналіз як науковий напрям, який зародився в психіатрії, але в процесі свого розвитку почав впливати на загальнонаукову ситуацію. Наведу його слова з «Психоаналітичних етюдів»: «Безперечно, що психоаналіз має характер новизни, хоча він окрім зроблених відкриттів переробив великий за обсягом матеріал, відомий вже з інших джерел: результати вчення великого невропатолога Шарка (*Jean-Martin Charcot – I. K.*) і дані з царини гіпнотичних феноменів. Його значення з самого початку було суто терапевтичним, він хотів створити нове дієве лікування невротичних захворювань; але співвідношення, які спочатку неможливо було передбачити, дозволили психоаналізу зробити крок далеко за межі початкової мети. Нарешті, психоаналіз почав претендувати на те, що він взагалі перевів наше розуміння душевного життя на новий базис і тому є важливим для усіх наукових галузей, заснованих на психології» [4, с. 401]. Отже, експансія психоаналізу зробила будь-які психоаналітичні концепти загальними для усіх наук про людину і суспільство.

¹ Тут посилання: Фрейд З. Идентификация / Массовая психология и анализ человеческого «Я» // Фрейд З. Основной инстинкт. – М. : Олимп; ООО «Издательство АСТ – ЛТД», 1997. – С. 283.

² Посилання: Эриксон Э. Дети и общество. – СПб. : ООО «Речь», 2002. – С. 229.

Побіжно зауважу, що засновник психоаналізу чудово усвідомлював світоглядне значення свого вчення, ставлячи його в один ряд з геліоцентричною системою Коперника і теорією еволюції Дарвіна. «...Психоаналітичне вчення про співвідношення між свідомим Я і значно більш сильним несвідомим означає сильний удар по людському самолюбству, який я назвав *психологічним* і додав до *біологічного* удару, завданого вченням про походження людини, і до більш раннього *космологічного*, завданого відкриттям Коперника» [4, с. 409 – 410].

3. Фройд не обмежувався суто науковими цілями. Він вважав, що його вчення може сприяти гуманізації суспільного життя загалом. Стосовно окремої людини «...психоаналітичне лікування можна визначити як продовження виховання в сенсі усунення залишків дитинства» [6, с. 267]. Психоаналіз ставили за своїми функціями на один рівень з релігією. В «Майбутньому однієї ілюзії» З. Фройд розмірковував про долю людини в секуляризованому суспільстві. Він пише про індивіда, що отримав раціональне виховання: «Людина опиниться тоді, безумовно, в скрутному становищі: вона повинна буде самій собі зізнатися у всій своїй безпорадності, своїй нікчемності в гущі мирської суєти – вже більше не центр творіння, вже більше не об'єкт лагідної турботи благого провидіння. Вона потрапляє в становище дитини, що покинула отчий дім, де їй було так тепло і затишно. Але інфантилізм приречений на подолання, чи не так? Не можна людині вічно залишатися дитиною, вона повинна нарешті вийти назовні, у “вороже життя”. Це можна назвати “*вихованням до реальності*”...» [4, с. 393]. Сказане стосується не лише окремого індивіда, але і людства загалом: «В цій ситуації є одночасно і щось таке, що лякає, і щось таке, що втішає, перше – тому, що мати за пацієнта увесь рід людський – це не жарт; друге – тому, що врешті-решт усе відбулося саме так, як воно мусило відбутися згідно з передбаченнями психоаналізу» [4, с. 409].

Саме згідно з зазначеними настановами варто формулювати судження стосовно центральності чи периферійності концепту ідентифікації в психоаналізі. По-перше, концепт ідентичності формується у З. Фрейда на ранньому етапі його творчості і проходить через усю його наукову діяльність. У «Тлумаченні сновидінь» він використовує термін “ідентифікація” в різних значеннях. Перше з них стосується істерії: «...Ототожнення (ідентифікація) надзвичайно важливий момент для механізму істеричних симптомів. Цим шляхом хворі виявляють в своїх симптомах не лише власні переживання, але й переживання інших осіб; вони начебто страждають за інших і виконують одноосібно всі ролі великої життєвої п'єси» [7, с. 139]. З. Фройд особливо підкреслює, що подібну ідентифікацію не варто розглядати як процес свідомого наслідування, імітації. Головну роль в даному разі відіграють несвідомі психічні процеси. «Ідентифікація не є тому проста імітація, а *засвоєння* на ґрунті однакової етіологічної умови» [7, с. 139]. Спеціально вчений зупиняється на ідентифікації, що виражає сексуальну

спільність: «Істеричка ідентифікує себе в симптомах своєї хвороби найбільш часто – якщо не виключно – з особою, з якою вона перебуває в статевих стосунках або яка перебувала в статевих стосунках з тією ж особою, що й вона. Практика мови теж дає вираз такому розумінню: “zwei Liebende sind Eines” (Двоє люблячих становлять одне ціле)» [7, с. 139 – 140]. Аналіз ідентифікації як істеричного симптому є, мабуть, найбільш раннім шаром студій проблеми ідентифікації в науковій біографії австрійського вченого. Неважко помітити зв'язок цих ідей у «Глумаченні сновидінь» з першою великою працею З. Фрейда, що була написана спільно з Йозефом Брейером, – «Дослідженнями істерії» [8]. Друге значення терміну “ідентифікація” пов'язане з аналізом роботи сновидіння. Засновник психоаналізу вважав, що в сновидіннях відбуваються процеси згущення і пересування вражень. З приводу першого він говорив: «Сновидіння убоге, бідне і лаконічне порівняно з обсягом і багатством думок. Сновидіння, будучи записаним, займає піваркуша; аналіз же, в якому розвиваються думки, що приховуються за цим сновидінням, потребує інколи шести, восьми і дванадцяти сторінок» [7, с. 243]. Про пересування читаємо так: «Результатом цього зміщення є те, що зміст сновидіння не схожий за своєю сутністю на думки, що приховуються за ним, і те, що сновидіння відображає лише викривлення життя в несвідомому» [7, с. 261]. Дія сновидіння призводить до того, що «схожість, узгодженість і спільність зображаються сновидінням шляхом поєднання в одне ціле, яке або вже наявне в матеріалі сновидіння, або ж утворюється заново. Перший випадок ми можемо назвати ідентифікацією, другий – утворенням складних комбінацій. Ідентифікація застосовується там, де мова йде про людей; утворення ж складних комбінацій там, де матеріалом поєднання служать речі, хоча складні комбінації утворюються і з людей. <...> Ідентифікація полягає в тому, що лише одна з осіб, пов'язаних між собою схожістю, віднаходить собі вираження в сновидінні, між тим, як друга або всі інші начебто усуваються сновидінням. Ця одна особа входить у сновидінні в усі ті відносини і ситуації, які пов'язані з нею або з особами, які вона собою заміщує» [7, с. 269]. Третє значення терміну “ідентифікація” в «Глумаченні сновидінь» пов'язане з тотожністю сприйняття. З. Фрейд його пов'язував з задоволенням бажань. На його думку, еволюційним шляхом в психічному апараті людини сформувалася здатність поєднувати внутрішню потребу і зовнішні умови її задоволення. Він писав: «Як тільки наступного разу проявляється ця потреба, так цієї ж миті завдяки наявній асоціації викликається психічний рух, який спрямовується на те, щоб викликати спогади про перше сприйняття, іншими словами, відтворити ситуацію першого задоволення. Ось цей психічний рух ми і називаємо бажанням; повторний прояв сприйняття є здійснення бажання, а повне поновлення сприйняття про відчуття задоволення – найкоротший шлях до такого здійснення. Нам ніщо не заважає припустити примітивний стан психічного апарату, в якому

процес протікає дійсно цим шляхом, тобто в якому бажання перетворюється на галюцинування. Ця перша психічна діяльність, отже, спрямована на ідентичність сприйняття, іншими словами, на повторення сприйняття, пов'язаного з задоволенням потреби» [7, с. 378 – 379]. Така тотожність сприйняття, пов'язана лише з самими потребами, може призвести організм до катастрофи. Необхідно потреби співвідносити з мінливою реальністю. Правда, бажання у всіх випадках залишається мотором нашої діяльності. З. Фройд писав про це так: «Уся ця складна мисленнєва діяльність, яка протікає від спогаду аж до утворення зовнішнім світом ідентичності сприйняття, являє собою, однак, лише обхідний шлях у напрямку до здійснення бажання, що став необхідним завдяки досвіду. Мислення є адже не що інше, як заміна галюцинаторного бажання, і якщо сновидіння є здійсненням бажання, то це можна вважати лише природним і само собою зрозумілим, адже тільки бажання здатне спонукати до діяльності наш психічний апарат» [7, с. 379]. Таким чином, тотожність сприйняття передбачає співвіднесення внутрішнього (потреби) і зовнішнього (умов зовнішнього світу) для задоволення бажань. І це важливий момент формування відчуття власної самототожності разом з відчуттям реальності мінливого зовнішнього світу. Хоча зовнішні ситуації постійно змінюються, але в наших реакціях на них поєднується стабільність бажань і різноманітність способів їх задоволення.

Усі розглянуті значення терміну “ідентифікація“ перебувають десь на середині дороги між повсякденним вжитком цього слова і формуванням суто наукового терміна. Німецькою «ототожнювати» і є «identifizieren» (англійською – identify). В такому сенсі назване поняття вживалося не тільки З. Фройдом. В праці «Тотем і табу» він наводить цитату з праці Джеймса Фрезера: «Тотемізм – це ідентифікація людини з її тотемом» [4, с. 153].

Прогресивний зсув проблематики ідентифікації (в розумінні Імре Лакатоса [9, с. 77]) у З. Фрейда намічається знов-таки в «Глумаченні сновидінь». Маю на увазі ту частину книги, де засновник психоаналізу обговорює Едипів комплекс. Дозволю тут собі невеликий відступ. Відповідні місця з книги З. Фрейда показують, наскільки психоаналіз при своїх витоках був науковою рефлексією над однією з форм сімейного життя – буржуазною патріархальною родиною раннього індустріального суспільства. В принципі, вона склалася з формуванням модерного суспільства ще на доіндустріальній стадії. Це віденський психіатр її спостерігав в період торжества суспільства заліза і пари.

Отже, це сім'я, де безперечним центром влади є батько, а діти конкурують між собою за прихильність батьків. З. Фройд писав про маленьких дітей віком до трьох років: «Я готовий цілком серйозно стверджувати, що дитина свідомо враховує, якої шкоди можуть завдати їй новонароджений брат або сестра» [7, с. 210]. Не сім'я, а просто

капіталістичне підприємство, де відбувається постійна калькуляція витрат і прибутків!

З. Фройд прямо заявляв, що дитина від самого початку є сексуальною істотою. Першим об'єктом, на який спрямовується дитяча сексуальність, стають батько або мати (залежно від статі дитини). Дитинство раннього віку сповнене ревностями. «Справа виглядає, грубо кажучи, так, начебто хлопчики вбачають у батькові, а дівчата – в матері суперників свого кохання, усунення яких може бути їм лише вигідним» [7, с. 213]. Саме на цьому ґрунті виникає ототожнення дитини з тим з батьків, на кого спрямовані її ревності. Дослідник дає багато ілюстрацій з власного досвіду лікаря. Наприклад, він розповідає про восьмирічну дівчинку своїх знайомих, яка користувалася випадком, коли мати під час обіду виходила з-за столу на кухню, і говорила: «Тепер я буду мамою!» [7, с. 215].

Оскільки центром влади в буржуазній сім'ї є батько, то саме чоловічі ролі були тут полем формування найбільшої напруженості. Для одного з найнебезпечніших її типів З. Фройд і запропонував як аналогію міф про Едипа. Наведу досить довгу цитату: «Доля його захоплює нас тому, що вона могла б стати нашою долею, тому що оракул наділив нас до нашого народження таким же прокляттям, як і *Едипа*. Усім нам, можливо, судилося спрямувати наше перше сексуальне почуття на матір і першу ненависть і насильницьке бажання на батька; наші сновидіння переконують нас у цьому. Цар *Едип*, який вбив свого батька *Лайя* і оженився на своїй матері *Іокасті*, являє собою лише здійснення бажання нашого дитинства. Але більш щасливі, ніж він, ми зуміли відщепити наше сексуальне почуття від матері і забути свої ревності стосовно батька. Людина, що здійснила таке первісне дитяче бажання, примушує нас здригнутися, ми відсторонюємося від неї з усією силою процесу витіснення, яке зазнало з самого дитинства це бажання в нашій душі» [7, с. 218]. Іншою великою трагедією, де знайшов вираження той самий душевний комплекс, З. Фройд вважав «Гамлета» У. Шекспіра. Але у Гамлета внаслідок різниці, обумовленої культурним прогресом, він набув характеру докорів сумління і сексуальної відрази. Тому за відповідним несвідомим бажанням у фрейдизмі закріпилася назва «Едипів комплекс». Як бачимо, ідентифікація з одним з батьків є його обов'язковим моментом. Саме в цьому сенсі в подальшому З. Фройд і використовував поняття «ідентифікація».

Західна соціологія виросла зі спроб відповісти на запитання, свого часу сформульоване Томасом Гоббсом: «Як можливе суспільство, коли усі індивіди є егоїстами?». Відомо, що англійський філософ природний стан описує латинським висловом: «*Bellum omnium contra omnes*» (війна всіх проти всіх) [10, с. 220]. Жах Гоббса пов'язаний з тим, що загроза хаосу завжди наявна в житті людей. Після нього розбіжності між дослідниками суспільства полягали в способах локалізації цієї загрози. Хтось її вбачав в суперечностях громадянського суспільства, в

економічній конкуренції, а ось З. Фройд розмістив цю загрозу в самому людському естві. Якщо Т. Гоббс вважав, що загроза тримається під контролем за допомогою держави, яка виникла в результаті суспільного договору, то З. Фройд її приборкувачку вбачав в культурі.

Коли читаєш праці З. Фройда, то вражає відчуття сил хаосу, які приховуються під тонкою плівкою культури. Австрійський психіатр, здається, жив в очікуванні соціальних катаклізмів, жорстокої суспільної боротьби і встановлення диктаторських режимів. Суспільною передумовою таких очікувань було розуміння суспільної несправедливості, яка продукувала вороже ставлення більшості населення до культури. Можливо, найбільш гостро ця проблема була поставлена в праці «Майбутнє однієї ілюзії». В ній автор писав: «...Якщо якась культура нездатна задовольнити якусь частину учасників без передумови придушення іншої частини, може бути, навіть більшості (а таке становище в усіх сучасних культурах), то цілком зрозуміло, що у цих пригнічених розвивається інтенсивна ворожість проти культури, яку вони посилюють своєю роботою, але від плодів якої мають лише мізерну частку» [4, с. 357]. Цілі абзаци цієї роботи, здається, надихнув дух Гоббса: «Ми говорили про ворожість до культури, що викликана тиском, який остання чинить, а також відмовою від первинних потягів, яких вона вимагає. Якщо уявити собі, що заборони ці зняті, то будь-яку жінку, що сподобалася, можна обрати сексуальним об'єктом; можна не довго думаючи вбити свого суперника або будь-кого, хто взагалі стоїть поперек дороги; можна також, не запитуючи дозволу, відняти у іншого будь-яке його добро – як це чудово, яким ланцюгом задоволень стало б тоді життя! Правда, невдовзі появляється наступне ускладнення. У кожної людини точно такі ж бажання, як у мене, і вона буде милувати мене не більше, ніж я милую її. Отже, по суті, при такому усуненні культурних заборон безмежно щасливою може бути тільки одна-єдина людина, а саме тиран, диктатор, що присвоїв собі усі засоби влади; але і в нього будуть усі підстави бажати, щоб інші дотримувалися принаймні наступної культурної заборони: не вбий» [4, с. 359].

Ідентифікація у З. Фройда і є моментом цього первородного гріха людини. При цьому гріх або злочин лежав в основі соціогенезу. В праці «Тотем і табу» вчений змальовує міфологічну картину вбивства першого патріарха його синами, яке і поклато початок власне суспільному життю. Після смерті батько був ототожнений з тотемом. «Це набрало форми розкаяння, виникло відчуття провини, що збігається тут з розкаянням, яке всі переживають. Мертвий тепер став сильнішим, ніж він був за життя; все це відбулося так, як ми тепер ще можемо простежити на долях людей. Те, чим він заважав своїм існуванням, вони самі тепер забороняли, потрапивши в психічний стан добре відомої з психоаналізу «пізньої покірності». Вони відмінили вчинок, оголосивши неприпустимим вбивство заступника батька, тотема, і відмовилися від його плодів, відмовившись від жінок, що звільнилися. Таким чином, з

усвідомлення вини сина, вони створили два основних табу тотемізму, які повинні були тому збігтися з обома витісненими бажаннями Едипового комплексу» [4, с. 165]. Цей комплекс (включно з ідентифікацією) став передумовою розвитку людської культури: «З усією очевидністю проявляється прагнення сина посісти місце бога-батька. З введенням землеробства піднімається значення сина в патріархальній родині. Він дозволяє собі дати нове вираження своєму інцестуозному лібідо, що виявляє своє символічне вираження в обробці матері-землі» [4, с. 174].

Історія суспільства в скороченому і модифікованому вигляді повторюється в процесі соціалізації кожного індивіда. Спеціально проблему ідентифікації З. Фройд розглянув в праці «Психологія мас і аналіз людського Я», де є окремий розділ «Ідентифікація». Тут він писав: «Достовірно лише те, що ідентифікація прагне сформувати власне Я за подобою іншого, взятого за “взірець”» [4, с. 312]. Автор аналізує ідентифікацію в трьох аспектах: як момент формування Едипового комплексу, як аспект формування невротичних симптомів і як таку, що виникає на ґрунті спільного бажання, спільних устремлінь. Його висновок такий: «Відомості, отримані нами з цих трьох джерел, ми можемо резюмувати таким чином: по-перше, що ідентифікація являє собою найпершу форму емоційного зв'язку з об'єктом; по-друге, що регресивним шляхом, начебто інтроекцією об'єкта в Я, вона стає заміною лібідозного об'єктивного зв'язку і, по-третє, що вона може виникнути при кожній знову поміченій спільності з особою, що не є об'єктом сексуального первинного потягу. Наскільки важливою є ця спільність, настільки успішнішою може стати ця часткова ідентифікація і відповідати, таким чином, початку нового зв'язку» [4, с. 314]. Розділ завершується важливою приміткою: «Ми дуже добре знаємо, що цими прикладами, запозиченими з патології, ми не вичерпали сутності ідентифікації і, таким чином, залишили без уваги загадки масоутворення. <...> Від ідентифікації через наслідування йде шлях до вживання, до розуміння того механізму, який взагалі робить можливою нашу позицію стосовно чужого психічного життя. І у виявах уже наявної ідентифікації багато ще треба з'ясувати. Ідентифікація, між іншим, має своїм наслідком обмеження агресії проти людини, з якою ідентифікуються; цю людину жаліють і їй допомагають. Вивчення таких ідентифікацій, які, наприклад, лежать в основі “кланів”, привело Робертсона Сміта до вражаючого висновку, а саме, що вони засновані на визнанні однієї, спільної для всіх субстанції (Kingship and Marriage, 1885) і тому можуть бути створені спільною трапезою» [4, с. 316]. Таким чином, засновник психоаналізу виділив як інваріантне, так і відмінне в процесах ідентифікації. Вона є моментом міжлюдських зв'язків і фактором розвитку індивіда.

Через діалог з Гюставом Ле Боном та Вільямом Макдугалом Зигмунд Фройд просувався до аналізу групової ідентифікації. Він писав, що в масі люди можуть робити те, що жоден з них не став би чинити

поодинці. Це може мати як соціально позитивний (героїзм), так і соціально негативний (паніка, погроми і т. д.) вигляд. Тому маси можуть і перевершувати в моральному відношенні індивіда і поступатися йому [4, с. 288]. Втрата індивідуальності в масі, на думку З. Фройда, відбувається завдяки відкриттю шлюзів для несвідомого. Цим сучасні маси стають схожими на первісну орду: «...Зноситься, знесилоється психічна надбудова, настільки по-різному розвинена у різних людей, і виявляється (приводиться в дію) несвідомий фундамент, у всіх однаковий» [4, с. 283]. Ми знову натикаємося на гоббсівський жах, який криється в природі людини. Первісний лад нікуди не зник, він не залишився в далекому минулому. Він завжди під тонкою плівкою сучасних соціальних норм. Як тільки виникають умови для їх руйнування, він виходить на поверхню.

З. Фройд цитує В. Макдугала, який вважав умовою існування маси, «...щоб окрема людина маси склала собі певне уявлення про природу, функції, досягнення і вимоги маси, щоб таким чином у неї склалося емоційне ставлення до маси як цілого» [4, с. 295]. Фактично тут мова йде про узагальненого Іншого. Для маси він уособлюється у фігурі вождя: «Усім учасникам маси потрібно бути рівними між собою, але всі вони хочуть влади над собою одного. Множина рівних, які можуть одне з одним ідентифікуватися, і один-єдиний, що їх усіх перевершує, – ось ситуація, здійснена в життєздатній масі» [4, с. 327].

Не буду зупинятися на тому, що З. Фройд ототожнює вождя з міфологічним батьком первісної орди. Цей «науковий міф» [4, с. 339] він сам розповідає *just so story*. Але через ці паранаукові конструкції йому вдається вийти на культурні фактори колективної ідентифікації. Так до поля його наукової уваги потрапляє мова, на якій «...ґрунтується ідентифікація окремих індивідів один з одним» [4, с. 324]. Він відмічає роль мистецтва, чії твори «...підвищують відчуття ототожнення, яких так потребує кожне культурне коло, відкриваючи шлях до спільних переживань, що високо цінуються; але творіння мистецтва дають поживу і нарцистичному задоволенню, коли вони являють собою досягнення особливої культури і красномовно нагадують про її ідеали» [4, с. 359].

Групова культурна ідентифікація створює передумови для особливого типу управління пригніченими класами. Ці думки З. Фройда прямо перегукуються з ідеями культурного домінування А. Грамші: «Нарцистичне задоволення культурним ідеалом належить і до тих сил, які протидіють ворожості і культурі в межах якогось культурного кола. Не лише привілейовані класи, які споживають благодіяння культури, але і пригнічені можуть брати участь в задоволенні, причому право зневажати «стоячих ззовні» нагороджує їх за пригноблення у їхньому власному колі. Правда, я нікчемний плебей, замучений боргами і військовими поборами, зате я римлянин і беру участь у завданні підкорювати інші народи і встановлювати їм закони. Пригноблені ідентифікують себе з класом, що повеліває і експлуатує їх, але ця

ідентифікація є лише частиною великого причинного зв'язку» [4, с. 358]. Таким чином, З. Фройд виводить ідентифікацію з клінічної сфери і перетворює її на загальнокультурний механізм об'єднання великих людських груп. Він прямо писав в «Я і Воно»: «Соціальні почуття спираються на ідентифікацію з іншими людьми на основі однакового Я-ідеалу» [11, с. 439].

Коли З. Фройд говорив про великий причинний зв'язок, то він мав на увазі, що ідентифікацію можна зрозуміти лише в загальному психічному контексті життя людини і в соціальному контексті існування суспільства. Ми бачимо, що зміст цього поняття набуває визначеності разом з формуванням дискурсу психоаналізу. Проблема ідентифікації стає одним з вузлів великого дискурсивного мережива і тільки через увесь дискурс набуває визначеності. В попередньо наведеній цитаті ми вже бачили зв'язок ідентифікації з Я-ідеалом. Чим же обумовлений збіг останніх у різних людей? Згідно з З. Фройдом, Я-ідеал або Над-Я (Super-Ego) виникає внаслідок найпервиннішої і найважливішої ідентифікації індивіда з батьком. Отже, схожість Я-ідеалів обумовлена схожістю рольових позицій і рольових стосунків в сім'ї певного типу.

Проте, хто і як здійснює цю первинну ідентифікацію? Власне – це робота несвідомого, Воно. В ній і продукується Я, а отже «неважко переконатися в тому, що Я є тільки змінена під прямим впливом зовнішнього світу і при посередництві W – Ww (Wahrnehmung – Bewusstsein – I. K.) частина Воно, свого роду продовження диференціації поверхового шару. Я намагається також сприяти впливу зовнішнього світу на Воно і здійсненню тенденцій цього світу, воно прагне замінити принцип насолоди, який неподільно владарює в Воно, принципом реальності. Сприйняття має для Я таке ж значення, як потяг для Воно. Я уособлює те, що можна назвати розумом і розважливістю, на протигагу до Воно, яке містить пристрасті» [11, с. 431]. Внаслідок такої природи психічного життя людини найбільш важливі його процеси розгортаються в несвідомому. Тим паче, що і значна частина Я є несвідомою. Це стосується також ідентифікацій. Ми усвідомлюємо лише їх результат. Якби все здійснювалося як свідоме співвіднесення себе з іншими людьми або соціальними групами, то не було б явищ множинності особистості. З. Фройд про це писав так: «Справа може дійти до розщеплення Я, оскільки окремі ідентифікації завдяки протиборству ізолюються одна від одної і загадка випадків “множинної особистості“, можливо, криється як раз у тому, що окремі ідентифікації поперемінно оволодівають свідомістю» [11, с. 435]. Цілісне ж психічне життя особистості набуває складної і діалектично суперечливої форми: «Я-ідеал є, таким чином, спадкоємцем Едипового комплексу і, отже, виразом найбільш потужних порухів Воно і найважливіших призначень його лібідо. Виставивши цей ідеал, Я змогло оволодіти Едиповим комплексом і одночасно підкоритися Воно» [11, с. 439].

Я не ставив собі за мету дослідити усі випадки вживання засновником психоаналізу терміна «ідентифікація». Для цього довелося б залучити значно більший матеріал (зібрання творів З. Фрейда: Freud S. *Gesammelte Werke*. – Bd. 1 – 17. – L., 1940 – Frankfurt am Main, 1968). Але і наведених даних досить, щоб переконатися у більшій складності теорії З. Фрейда порівняно зі стереотипними уявленнями про неї.

Наостанок хочу звернути увагу на те, що в своїх працях великий психіатр писав і про ідентичність, а не лише про ідентифікації. Я вже говорив про його концепцію «ідентичності сприйняття». Наведу ще один приклад з «Тотема і табу». Тут йдеться про те, що в первісному суспільстві люди не мали уявлення про причини зачаття. З. Фрейд пише: «Але якщо повернутися назад і припустити, що жінка спочатку вірила, що тварина, рослина, камінь або інший предмет, що займав її увагу в момент, коли вона вперше відчула себе матір'ю, дійсно в неї проник і потім породжується нею в людській формі, то завдяки цій вірі матері ідентичність людини з її тотемом набуває підстав, і з цього легко випливали б усі подальші заповіді тотема (за винятком екзогамії)» [4, с. 139].

Безумовно, З. Фрейд розуміє ідентичність як тотожність. Частина сучасного змісту поняття «ідентичність» передавалася ним за допомогою поняття «Я». Він писав: «Ми створили собі уявлення про зв'язну організацію душевних процесів в одній особі і позначаємо його як *Я* цієї особи. Це *Я* пов'язане з свідомістю, воно панує над спонуками до руху, тобто до розрядки збуджень у зовнішній світ. Це та душевна інстанція, яка контролює усі часткові процеси, яка вночі відходить до сну і все ж керує цензурою сновидінь» [11, с. 427].

Цінність ідей З. Фрейда не просто в них самих. Вони мали потенціал для розвитку і тому психоаналіз перетворився на одну з найбільш динамічних концепцій останніх 100 років.

Кризові стани особистості та ідентичність: концепція Еріка Еріксона

Якщо скористатися популярним нині аналізом інтелектуальних мереж [12], то можна сказати, що Е. Еріксон був за крок від З. Фрейда. Він почав працювати як психоаналітик разом з дочкою засновника психоаналізу Анною Фрейд. Це співробітництво сформувало у нього на все життя інтерес до дитинства і юності як періодів людського життя. Звідси і його точка зору на ідентичність та ідентифікацію.

Якщо у З. Фрейда домінувала природознавча настанова при аналізі людини, то Е. Еріксон зміщує фокус уваги психоаналізу до суспільних і гуманітарних проблем. З. Фрейд пішов з життя, коли Е. Еріксону було 37 років, але твори останнього дають уявлення вже про інший світ, ніж твори його вчителя. В цьому світі виникла загроза загальної роботизації індивідів, що по-різному проявлялася в тоталітарних і демократичних суспільствах. Ця загроза породила

боротьбу технократів і гуманістів. Людство п'янила перспектива безсмертя, але зворотною стороною його наукових досягнень стала загроза самознищення. Вчений писав: «...Для сучасної свідомості є характерним, що людина знову інтеріоризує безсмертну Ідентичність, що раніше була нею спроекційована на небеса (тепер в принципі досяжні), і намагається переробити себе за зразком технологічної свідомості. Однак, оскільки людина сьогодні здатна повністю знищити увесь людський рід, формування загальнолюдської ідентичності стає абсолютною необхідністю» [13, с. 49].

Е. Еріксон, крім З. Фрейда, вважав своїм попередником і натхненником в дослідженнях ідентичності Вільяма Джеймса. Обох названих вчених він називав революціонерами з середнього класу, але вважав, що їхня діяльність відбувалася в умовах стабільної моралі та суспільних ідеалів. «З тих пір війни на ґрунті національної ворожнечі, політичні революції та духовні бунти підірвали традиційні основи людської ідентичності» [13, с. 34].

Як психоаналітик він стикався з випадками «кризи ідентичності» у військовослужбовців США в період Другої світової війни. Закінчення війни не призвело до зменшення гостроти відповідної проблематики. Серед американської молоді поширеними стали «сплутана ідентичність», культивування негативної ідентичності. При цьому «...не варто забувати про те, що старше покоління певною мірою знехтувало своїм обов'язком і не запропонувало молоді сильних ідеалів, які необхідні для формування молодого покоління, – хоча б для того, щоб молодь могла повстати проти добре сформованого набору старих цінностей» [13, с. 38 – 39].

В ідентичностях приховується не лише позитивна соціальна енергія, але й небезпека. Психоаналітик вважав, що однією з найважливіших небезпек цього плану є поділ людства на так звані «псевдовиди». Так він називає етнічні групи і нації. На його думку, «...псевдовиди – один з найбільш зловісних аспектів будь-якої групової ідентичності» [13, с. 51]. Якщо буде продовжуватися їх прославляння, то це може стати однією з причин загибелі людства. З іншого боку, сучасна людина гостро відчуває втрату своєї завершеності, цілісності. «Коли людина через випадкові або еволюційні зміни втрачає цілісність, вона реорганізує себе і довколишню реальність, вдаючись до того, що ми називаємо тоталітаризмом» [13, с. 90 – 91]. Пригноблені соціальні групи приймають негативну ідентичність, але роблять її своєрідним дозволом на насильство. Особливо яскраво це проявляється серед молоді нижчих класів суспільства: «Не дивно, що молоді люди, не схильні до літературної рефлексії, можуть вмістити в себе настільки глибоку негативну ідентичність лише шляхом агресії, а то і спалахів насильства» [13, с. 34]. Оскільки ідентичність як така є амбівалентною, то до неї треба ставитися виважено, уникаючи абсолютизації, адже «...в будь-якій ідентичності є «псевдоаспекти», які становлять загрозу для індивіда.

Адже розвиток людини не починається і не закінчується ідентичністю: сама ідентичність для зрілої людини стає відносною. Психосоціальна ідентичність потрібна як якір у швидкоплинному існуванні людини “тут і тепер” [13, с. 51]. Усе сказане пояснює, чому концептуальні пошуки Е. Еріксона були зорієнтовані на віднаходження методів не суто індивідуальної, а соціальної психотерапії, результатом якої мусила стати гуманізація суспільства.

Варто декілька слів сказати про методологічні орієнтири Еріка Еріксона. Зрозуміло, що головний дослідницький об’єкт для нього окреслював психоаналіз. Ставлення до його постулатів у вченого змінювалося протягом часу. Статті, з яких складається книга «Ідентичність: юність і криза», писалися в різні роки, що зумовило різні акценти в ставленні до цього вчення та до теорії його засновника. Автор вважав, що «...традиційний психоаналіз нездатен цілком досягнути ідентичність, тому що він не виробив термінологію, яка описує середовище» [13, с. 33]. Навіть коли З. Фройд вів мову про групову ідентичність, в центрі уваги у нього залишалося «es/id» як інстинктивна сила, що рухає людиною з її нутра. Е. Еріксон писав, що навіть коли засновник психоаналізу в своїх міркуваннях відштовхувався від Г. Ле Бона, «...між цією соціологічною моделлю і психологічною, що становить основу психоаналітичного методу, лежить глибока прірва» [13, с. 54]. Він закидав З. Фройд умоглядні теоретичні моделі на кшталт Едипового комплексу. Перш ніж приймати такі «даності», варто з’ясувати соціальну структуру відповідного типу сім’ї, говорив Е. Еріксон [13, с. 56]. Але подібні зауваження не означали, що дослідник вийшов за межі фрейдизму. Так, скажімо, первинну соціалізацію він описує за допомогою концептів оральної, анальної та генітальної стадій. Тут же фігурує і Едипів комплекс [13, с. 106 – 140]. Тому критика Е. Еріксона стосується, скажу так, крайнощів фрейдизму.

Натуралістичні нахили З. Фрейда привели його до конструювання метафізичної концепції світу, в якій борються два начала – Ерос та Танатос, прагнення до життя і прагнення до смерті. Деякі місця з праці «По той бік принципу задоволення» прямо звучать як маніхейські філософемі. Засновник психоаналізу писав: «Наше уявлення було з самого початку дуалістичним, і тепер воно стало ще різкішим, ніж раніше, з тих пір як ми встановили протилежність не між потягами Я і сексуальними, а між потягами до життя і потягами до смерті» [11, с. 416]. Ці космічні сили у З. Фрейда були кінцевим підґрунтям усіх головних порухів людської психіки.

Е. Еріксон теж визнає вітальну силу, без якої не буде нічого іншого в людській психіці. Так і ідентичність є її тимчасовою формою [13, с. 243]. Але простої відсилки до вітальних глибин буття недостатньо. Людина є не лише космічною істотою. В першу чергу її природа пов’язана з суспільством. Вчений у цьому зв’язку визнавав важливість психологічного застосування З. Фрейдом поняття фізичної енергії, але

вважав, що необхідно пояснити зв'язок між нею і соціальними уявленнями [13, с. 60]. Метою його прагнень була нова теорія, яка б поєднувала психоаналіз з соціологією: «...Психоаналітична соціологія безпосередньо стикається з завданням осмислення оточення людини як наполегливої спроби поколінь поєднати в організаційному зусиллі забезпечення інтегрованої серії “середньоочікуваних оточень“» [13, с. 234].

Не можу сказати, що Е. Еріксон переконливо вирішив поставлені завдання, адже методологічною основою його зусиль було уявлення про людину як істоту «психосоціальну» [13, с. 153]. Він цілком слушно писав про те, що неприпустимо для психоаналізу ігнорувати соціальні факти. «З іншого боку, дослідники суспільства та історики продовжують ігнорувати ту просту обставину, що усі люди народжені матерями, що усі колись були дітьми, що життя людей і народів починається в дитячій кімнаті, що суспільство складається з людей, які з дітей перетворюються на батьків і яким суджено всотати в себе історичні зміни, які відбуваються за їх життя, і самим “робити історію для нащадків“» [13, с. 53 – 54]. Але власне поєднання соціологічного і психологічного у Е. Еріксона не завжди набувало характеру синтезу. Частіше за все його аналіз відбувався за формою психологія + соціологія, а інколи біологія + психологія + соціологія. Ось досить характерний приклад: «...Дамо нове визначення завдань «єго» (і, можливо, самого «єго»): це один з трьох необхідних і безперервних процесів, за допомогою яких існування людини є неперервним в часі і оформленим. Перший з них – нервовий, оскільки його вивчення було розпочато після перенесення Фрейдом біологічного і фізіологічного способів мислення на психологію, – це біологічний процес, через який організм стає ієрархічною організацією систем органів, що проживає свій життєвий цикл. Другий процес – соціальний; за його допомогою організми об'єднуються в певні географічні, історичні і культурні групи. Те, що можна назвати «єго – процесом», є організаційним принципом, який забезпечує існування індивіда як цілісної особистості, що характеризується самототожністю і цілісністю як щодо внутрішнього досвіду, так і щодо актуальності до інших» [13, с. 82 – 83]. Ці три процеси мисляться як начебто окремі сутності. Насправді, і людська біологія, і людська психологія існують як людські завдяки соціальності. До цього ми повернемося дещо пізніше. В цілому ж навіть поєднання соціології і психології виявилось плідним.

Е. Еріксон завжди відрізняє ідентичності індивіда та групи. В індивіді він розрізняє «єго-ідентичність» та «Я-ідентичність». Наведу деякі його визначення ідентичності як такої. Він писав: «Ідентичність індивіда заснована на двох одночасних спостереженнях: на відчутті тотожності самому собі і безперервності свого існування в часі і просторі та на усвідомленні того факту, що твоя тотожність і безперервність визнаються оточенням» [13, с. 58 – 59]. В іншому місці він підкреслює, що в самому загальному сенсі ідентичності збігаються з поняттям «Я» в

його найрізноманітніших формах: «Я-концепції», «Я-системи», «Я-досвіду» [13, с. 218 – 219]. Різниця між «его – ідентичністю» та «Я-ідентичністю» є в концепції Е. Еріксона досить суттєвою. «Я» – повністю усвідомлене, а «его» – несвідоме. «Его-ідентичність» формується в результаті синтезуючої функції психіки на кордоні «его» і соціальної реальності. Вчений порівнює «его-ідентичність» та «его-ідеал». Останній прагне того, що ніколи не може бути повністю реалізованим. «...»Его-ідентичність“ характеризується за дійсно досягнутим, за відчуттям реальності «я» в соціальній реальності, яке постійно переглядається» [13, с. 221]. «Я-ідентичність» має дискурсивну природу: «Те, що може бути в результаті назване «Я-ідентичністю», виникає з життєвого досвіду, в процесі якого тимчасово сплутані «я» успішно реінтегруються в ансамбль розмов, які також гарантують соціальне визнання» [13, с. 221]. Наведу ще одне порівняння цих ідентичностей: «Можна в такому випадку говорити про «его-ідентичність», коли обговорюється синтезуюча функція «его» і про «я-ідентичність», коли обговорюються образи «я» і рольові образи індивіда» [13, с. 222].

Згідно з Е. Еріксоном «его-ідентичність» задає відповідну якість існування індивіда. В результаті формування ідентичності формуються внутрішній простір і час особистості. Отже, з цього моменту простір не тільки поза нами і ми змушені його долати. Простір в нас самих. Це стосується і часу. Але цікавими є механізми і наслідки формування внутрішнього простору, результатом яких є виникнення кордонів особистості. Е. Еріксон писав: «Потреба в певній дистанції проявляється, між іншим, в готовності укріплювати і захищати кордони своєї території інтимності і спільноти, розглядаючи усіх, хто перебуває поза цими кордонами, з фанатичною «переоцінкою найдрібніших відмінностей» між своїми і чужими» [13, с. 147]. Ідентичність, таким чином, пов'язана зі здатністю особистості, яка будучи членом тієї чи іншої соціальної групи, виконуючи інтеріоризовані соціальні ролі, а отже виступаючи «однією з...», відокремлюватися в суспільстві, центрувати суспільний порядок на себе і виступати унікальним психологічним всесвітом.

Е. Еріксон шукав ту елементарну клітинку взаємодії, де відбувається взаємне проникнення індивідуального і суспільного, і де народжується ідентичність. В загальному сенсі можна сказати, що він, як і З. Фройд, вбачав основу формування людської особистості в Еросі. Але розуміння Еросу у названих вчених дуже різне. Якщо для З. Фройда він є космічною силою, яка проявляється в людських потягах, то Е. Еріксон говорить про кохання дорослих і про любов до дитини. Він писав: «...Взаємне статеве кохання обернене до майбутнього і до суспільства. Воно забезпечує поділ праці у виконанні того життєвого завдання, здійснення якого можливе лише спільно двома людьми різної статі: синтез виробництва, продовження роду, відтворення в первинному осередку – сім'ї певного типу» [13, с. 81]. Наведу і таке його твердження:

«Якщо «его-ідентичності» коханців і партнерів доповнюють одна одну, їх поєднання в шлюбі благотворно відіб'ється на розвитку «его» їх нащадків» [13, с. 81]. Найбільш раннє і ще недиференційоване відчуття ідентичності виникає у дитини в результаті контактів з матір'ю. Саме воно формує взаємну довіру і взаємне узнавання. Тут у людини вперше виникає відчуття «благословенної присутності», потреба в якому залишається основною протягом усього життя людини [13, с. 114 – 115]. Мати, як член суспільства, вводить дитину через первинну організацію тілесного досвіду до широкої системи суспільних відносин. Особливо це наочно відбувається в первісних суспільствах. У Е. Еріксона був досвід взаємодії з вихованцями з числа індіанців – мисливців на бізонів. Крім іншого, це дало йому можливість зробити висновок, що виховання в подібних групах є процесом формування «его» дитини, «...коли через ранні тілесні відчуття їй передаються основні способи організації досвіду, характерні для даної групи, – те, що можна назвати груповою ідентичністю» [13, с. 56].

Початкова ідентичність пов'язана з базовою довірою до світу і оточення, яка виникає у дитини внаслідок «благословенної присутності» матері, ширше – батьків. В подальшому певний рівень базової довіри до світу повинні забезпечувати суспільні інститути. Як писав Е. Еріксон, «...суспільні інститути, очевидно, постійно забезпечують індивіду впевненість, якісь колективні гарантії проти тих тривог, які накопичувалися з раннього дитинства» [13, с. 92]. Особливу увагу вчений при цьому звертав на релігію, де «...поновлюється відчуття цілісності світу, зв'язку речей» [13, с. 93].

Не можуть існувати ідентичності поза постійним процесом соціальних взаємодій. Наведу довгу, але промовисту цитату: «...З точки зору психології формування ідентичності є процесом одночасного відображення і спостереження, процес, що протікає на усіх рівнях психічної діяльності, за допомогою якого індивід оцінює себе з точки зору того, як інші, на його думку, оцінюють його у порівнянні з собою і в рамках значимої для них типології; в той же час він оцінює їх судження про нього з точки зору, як він сприймає себе у порівнянні з ними і з типами, значимими для нього. На щастя, цей процес протікає здебільшого несвідомо – за винятком тих випадків, коли і внутрішні умови, і зовнішні обставини посилюють хворобливе чи піднесене “усвідомлення ідентичності”» [13, с. 31 – 32].

Е. Еріксон чітко розрізняв ідентичність та ідентифікацію. Остання для нього пов'язана з отождоенням з іншими, з наслідуванням, імітацією. Через різноманітні ідентифікації з реальними людьми чи з літературними героями дитина здійснює орієнтацію в рольовому репертуарі, який пропонує їй суспільство. Вчений писав: «...Кожний даний історичний період передбачає обмежений набір соціально значимих моделей, які можна успішно поєднувати в процесі ідентифікації» [13, с. 63]. В цьому сенсі ідентифікація – один з процесів

формування ідентичності: «Особистість індивіда включає в себе, не вичерпуючись цим, суму усіх послідовних ідентифікацій в той ранній період, коли дитина хотіла, а часто і примушувалася бути схожою на людей, від яких вона залежала» [13, с. 96 – 97]. Разом з тим, вважаю за потрібне підкреслити, що згідно з Е. Еріксоном, ідентифікація – це не увесь процес формування ідентичності. Це – лише один з його механізмів, який передбачає ототожнення, уподібнення, навіть імітацію і мімікрію. В цьому сенсі ідентифікації можуть стати на заваді формуванню ідентичності. Психоналітик прямо писав: «Формування ідентичності, нарешті, починається там, де ідентифікація стає непридатною» [13, с. 170].

Теоретичне новаторство Е. Еріксона, яке здобуло всесвітнього визнання, полягає в розгляді ідентичності як процесу, етапи якого як цезурами відділяються життєвими кризами. Кризи, про які писав психоналітик, не є обумовлені випадковостями особистого життя індивіда. Навпаки, вони інваріантні життєвій траєкторії сучасної людини і пов'язані з етапами життєвого циклу. Наведу відповідні слова вченого: «...Можна сказати, що особистість розвивається відповідно до етапів предетермінованих готовністю людського організму піддаватися спонуці колом значимих індивідів та соціальних інститутів, що розширюється, усвідомлювати їх і взаємодіяти з ними» [13, с. 102].

Уявлення Е. Еріксона про кризу мають загальнонаукове значення. Її він розумів як стан системи, яка втратила збалансованість внаслідок непропорційної зміни своїх елементів. Через це в системі на певний час починають домінувати дисфункції. Подальший рух спрямовується на пошук нової збалансованості елементів і структури. Стосовно індивіда «будь-яка стадія стає кризою, оскільки зростання і усвідомлення, що починається в якійсь новій частині функціонування, йде разом зі змінами енергії інстинктів і, таким чином, також обумовлює специфічну вразливість цієї частини» [13, с. 105].

Всім якісно відмінних стадій життєвого циклу людини Е. Еріксон відобразив у табличній формі. Кожна з них має свої соматичні, психологічні і соціальні характеристики і завершується кризою, подолання якої формує у індивіда нову якість ідентичності. В психологічній і соціологічній літературі ця концепція всебічно розглянута і прокоментована [14]. Сама таблиця увійшла в найрізноманітніші довідкові видання [15]. Це дає мені можливість зосередитися лише на тому, що безпосередньо стосується ідентичності.

На **стадії немовля (оральна або інкорпоративна стадія** життєвого циклу) формуються відчуття базової довіри чи недовіри до світу. Найкоротше формування найпершої ідентичності людини Е. Еріксон пропонує таке: «Я є те, що, сподіваюся, я маю і даю» [13, с. 116]. **Наступна стадія** (від 2 до 3 років життя) відповідно до вчення З. Фройда отримала назву **анальної** і пов'язана з формуванням умінь контролювати свої фізіологічні відправлення. Коротке формування

ідентичності цього періоду: «Я є те, чого я можу вільно бажати» [13, с. 125]. **Локомоторно-генітальна стадія** (від 4 до 5 років) підсумовується формулою: «Я є те, чим, як можу уявити, я стану» [13, с. 132]. **Латентна стадія** або шкільний вік (від 6 до 11 років) отримала свою назву від З. Фрейда. Засновник психоаналізу вважав, що в цей період сильні потреби людського організму перебувають в приспаному стані, що відкриває шлях для процесу навчання. Е. Еріксон писав: «Тут ставиться на карту не що інше, як розвиток і підтримка в дитині ідентифікації з тими, хто знає речі і знає, як робляться речі» [13, с. 135]. Коротка формула ідентичності латентної стадії: «Я є те, що я можу навчитися робити» [13, с. 137]. **П'ята стадія – юнацтво** (від 12 до 18 років) – це період в життєвому циклі, що постійно розширюється з розвитком людського суспільства. На цій стадії йде боротьба між відчуттям стабільності особистості та сплутаністю ролей. Її гасло – вірність. **Шоста стадія – молодість**. Формула: «Ми є те, що ми любимо» [13, с. 149]. В принципі ця формула зберігає своє значення протягом свідомого життя дорослої людини. **Сьома стадія – дорослість**. Для неї характерно «...сприйняття життя як особистої відповідальності» [13, с. 151]. **Восьмий етап завершує людське життя**. Це стадія зрілості. Її формула: «Я є те, що мене переживе» [13, с. 153].

Для реалізації життєвих циклів недостатньо простого розгортання генетичної програми людського організму. Потрібна узгодженість між розвитком особистості і функціонуванням суспільних інститутів. Е. Еріксон писав: «Будь-яка цивілізація може бути оцінена за тим, яке значення вона надає повноцінному життєвому циклу індивіда, адже таке значення (або його відсутність) не може не зачіпати початків життєвого циклу наступного покоління і, таким чином, шансів інших людей на те, щоб зустрітися з цими кінцевими питаннями з певною ясністю і силою» [13, с. 153]. Для цього потрібна міжгенераційна солідарність, коли «...старше покоління настільки ж має потребу в молодшому, настільки молодше залежить від старшого, завдяки силі «єго» кожного покоління» [13, с. 235]. Тільки у цьому разі ідентичність кожного етапу людського життя буде програмою позитивної соціальної дії. В цих умовах «...оптимальне почуття ідентичності переживається просто як відчуття психосоціального благополуччя. Його найбільш явним супутником є почуття «себе в своїй тарілці» і внутрішня впевненість у визнанні з боку авторитетів» [13, с. 174].

Висновки

Психоаналіз в своєму розвитку пройшов від уявлень про ідентифікацію як характеристику неврозів до концепції процесуальної ідентичності. Е. Еріксон сформулював положення, які перекидають місток від психологічних до соціологічних візій відповідної проблеми.

Але перспективність психоаналітичної теорії полягає в можливостях її розвитку.

Одним з найбільш багатообіцяючих напрямків такого руху мені уявляється дослідження проблеми ідентичності як перехрестя у вивченні іпостасей соціальності. Під останньою будемо розуміти систему процесів, які є інваріантними для різних форм суспільного життя. Завдяки їм суспільне життя в своїх різних формах має історичну тяглість, воно переживає якісні зміни, але не переривається і суспільні інновації унаслідуються. Найбільш просунутою теорією соціальності на цей момент є теорія Нікласа Лумана, який використовував поняття аутопойєсиса для позначення «циркулярного самовідтворення суспільства». Він вважав, що аутопойєсис здійснюється завдяки комунікації: «...Тільки комунікація уявляється тим типом операції, який виконує цю умову: соціальна система виникає, якщо з комунікації розвивається комунікація» [16, с. 80]. Мені здається такий підхід дещо спрощеним. Я не заперечую важливість комунікації для існування соціальності, але вона сама потребує передумов. Я запропонував розглядати соціальність через призму чотирьох її іпостасей. Тобто вона сутнісно єдина, але повертається в різних моментах відповідними ликами. Зараз можна говорити про неорганічне тіло суспільства, соціальну систему, особистість і сім'юсферу [17, с. 156]. Ідентичність поєднує між собою особистість, соціальну систему та сім'юсферу. Результатом цього стає спрямований рух енергії, який і створює неорганічне тіло суспільства. Завдяки внутрішній амбівалентності ідентичностей соціальність набуває антиномічних форм свого існування. Ці антиномії не є свідченнями слабкості розуму, а існують в самому суспільному бутті.

Список використаної літератури

- 1. Бауман З.** Текучая современность / Зигмунт Бауман / Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
- 2. Коржов Г. О.** Соціальні ідентичності в епоху Другого модерну // Соціологія Другого модерну: проблема перевизначення понять суспільствознавчого дискурсу: зб. наук. пр. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С. 55 – 64.
- 3. Лапкин В. В.** Политические изменения в глобальном мире и динамика идентичности / Владимир Валентинович Лапкин // Политическая идентичность и политика идентичности. В 2-х томах. – Т. 2. Идентичность и социально-политические изменения в XXI веке / [отв. ред. И. С. Семененко]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – С. 16 – 41.
- 4. Фрейд З.** Тотем и табу: Сб. / Зигмунд Фрейд / Составитель и автор предисловия П. С. Гуревич. – М.: Олимп; ООО «Издательство АСТ – ЛТД», 1998. – 448 с.
- 5. Палагута В. И.** Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах. Монография / Вадим Иванович Палагута. –

Днепропетровск : Инновация, 2010. – 440 с. **6. Фрейд З.** О психоанализе // Зигмунд Фрейд. О клиническом психоанализе. Избранные сочинения / Составитель, научный редактор, автор вступительной статьи и комментариев проф. Ю. М. Пратусевич. – М. : Медицина, 1991. – С. 226 – 273. **7. Фрейд З.** Толкование сновидений / Зигмунд Фрейд / Издание подготовил Б. Г. Херсонский. – К. : Здоров'я. – Донецк : Сталкер, 1998. – 496 с. **8. Фрейд З.** О психотерапии истерии // Зигмунд Фрейд. О клиническом психоанализе. Избранные сочинения / Составитель, научный редактор, автор вступительной статьи и комментариев проф. Ю. М. Пратусевич. – М. : Медицина, 1991. – С. 41 – 90. **9. Лакатос И.** Методология исследовательских программ / Имре Лакатос / Пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 382 с. (Философия. Психология). **10. Маер Г.** Гобс / Ганс Маер // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Пер. з нім. за ред. Є. Причепія. – К. : ТанDEM, 2002. – С. 214 – 226. **11. Фрейд З.** Психология бессознательного. Сб. произведений / Зигмунд Фрейд / Сост., научн. ред., автор вступ. ст. М. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1990. – 448 с. **12. Коллинз Р.** Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Рэндалл Коллинз / Пер. с англ. Н. С. Розова, Н. С. Розова и Ю. Б. Вертгейм. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2002. – 1280 с. **13. Эриксон Э.** Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон / Пер. с англ. Общ. ред. и предисловие Толстых А. В. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с. **14. Микляева А. В.** Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования / Микляева А. В., Румянцева П. В. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.humanpsy.ru/miklyeva/soc_ident_02. **15. Восемь стадий развития по Эриксону.** [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.eti-deti.ru/obchie/1.html>. **16. Луман Н.** Введение в системную теорию / Под ред. Дирка Беккера / Никлас Луман / Пер. с нем. К. Тимофеева. – М. : Логос, 2007. – 360 с. **17. Кононов И. Ф.** Пространственный поворот в социологической теории: перспективы развития / Кононов Илья Федорович // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Вип. 19. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 151 – 157.

Кононов І. Ф. Концепція ідентифікації та ідентичності в психоаналізі: Зигмунд Фрейд та Ерік Еріксон

Процес переходу до Другого модерну викликав моду на використання концепту ідентичності стосовно різноманітних суспільних проблем. Часто цей концепт витлумачується в алармістському дусі. Відповідальність за формування своєї ідентичності покладається на пересічного індивіда, хоча при цьому перед ним ставляться завдання, явно перевершуючи можливості будь-якої особистості. На цей час відбулася певна девальвація концепту ідентичності. Сам термін багато в

чому втратив наукову глибину і почав на сторінках наукових праць вживатися з повсякденними конотаціями. Це зробило актуальним повернення до витоків вчення про ідентичність та ідентифікацію. В статті зроблено реконструкцію поглядів З. Фрейда та Е. Еріксона на це коло проблем. Показано, що в межах психоаналізу первинною була концепція ідентифікації як уподібнення, ототожнення, імітації, навіть мімікрії. З. Фрейд відкрив ці процеси при вивченні істерії. Далі ідентифікація почала розглядатися як момент формування людської психіки, що пов'язаний з Едиповим комплексом. Згодом у З. Фрейда з'являються уявлення про ідентичність як про відношення частини і цілого в соціальному житті. Е. Еріксон надав ідентичності процесуального характеру, зв'язавши етапи формування ідентичності з життєвими кризами, які відділяють один етап життєвого циклу людини від іншого. Зараз відкривається перспектива розвинути теорію ідентичності, пов'язавши її з проблемою соціальності.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, психоаналіз, психоаналітична соціологія, З. Фрейд, Е. Еріксон.

Кононов И. Ф. Концепция идентификации и идентичности в психоанализе: Зигмунд Фрейд и Эрик Эриксон

Процесс перехода ко Второму модерну вызвал моду на использование концепта идентичности применительно к разнообразным социальным проблемам. Часто этот концепт истолковывают в алармистском духе. Ответственность за формирование собственной идентичности возлагают на обычного человека, хотя перед этим перед ним ставят задачи, явно превышающие возможности любой личности. На настоящий момент происходит определенная девальвация концепта идентичности. Сам термин во многом утратил научную глубину и начал на страницах научных изданий использоваться с повседневными коннотациями. Это сделало актуальным возвращение к истокам учения про идентичность и идентификацию. В статье реконструированы взгляды З. Фрейда и Э. Эриксона на этот круг проблем. Показано, что в рамках психоанализа первичной была концепция идентификации как уподобления, отождествления, имитации, даже мимикрии. З. Фрейд открыл эти процессы при изучении истерии. Далее идентификация начала рассматриваться как момент формирования человеческой психики, связанный с Эдиповым комплексом. Впоследствии у З. Фрейда появляется представление об идентичности как об отношении части и целого в социальной жизни. Э. Эриксон придал идентичности процессуальный характер, связав этапы формирования идентичности с жизненными кризисами, которые отделяют один этап жизненного цикла человека от другого. Сейчас открывается перспектива развития теории идентичности в связи с проблемой социальности.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, психоанализ, психоаналитическая социология, З. Фрейд, Э. Эриксон.

Kononov I. F. Concept of identification and identity in psycho-analysis: Zigmund Freud and Erik Erikson

Transition process towards Second Modern caused tradition to use a concept of identity concerning various social issues. Often this concept is interpreted in alarming way. Full responsibility for molding own identity is laid upon ordinary man, although this task obviously exceeds abilities of any ordinary personality. There is a certain devaluation of the concept of identity on the real moment.

The term in a great measure lost its scientific depth and is used with everyday connotations on the pages of scientific editions. This article reconstructs views of Z. Freud and E. Erikson upon this scope of problems. It is shown that within the psycho-analysis theory concept of identification as authentication, imitation, and even mimics was the basic one. Z. Freud discovered these processes when studied hysteria. Further on identification was considered as a moment of formation of human mentality, which is connected with Edip's complex.

Later Freud spoke about identity as the relation of a part and the whole in social life. E. Erikson gave procedural character to identity, connecting stages of identity formation with life crisis, which separate one phase of life cycle from another. Nowadays there is a prospect to develop identity theory in connection with the problem of sociality.

Studies of identities and identification in the contemporary sociology should focus on the basic ideas of Freud and Erikson.

Key words: identity, authentication, psycho-analysis, psycho-analytical sociology, Zigmund Freud and Erik Erikson.

Стаття надійшла до редакції 14. 06. 2013 р.
Прийнято до друку 01. 11. 2013 р.
протоколом № 3
Рецензент – д. філос. н., професор
Гаврилов М. І.

УДК 316.351

С. В. Романенко

**МНОГОМЕРНОСТЬ И МНОЖЕСТВЕННОСТЬ
СОЦИАЛЬНЫХ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ В КОНТЕКСТЕ
РАСШИРЕНИЯ ПРОСТРАНСТВА**

Сегодняшнее обращение к проблемам идентичности и практик ее социального воспроизведения и функционирования не в последнюю очередь связано с контекстами многомерности и множественности. Расширение социальных контактов личности, возможность включения